

PALEO-AKTUEEL

Het Groninger Instituut voor Archeologie presenteert zijn onderzoek

27

In dit nummer o.a.

LAWRENCE ALMA-TADEMA TEKENT HUNEBED D14

DE VERGETEN KLASSE VAN DE
ZUIDERBEGRAAFPLAATS TE GRONINGEN

KLEINE CENTRA IN
ROMEINS CENTRAAL-ITALIË

Met de jaarlijkse uitgave van *Paleo-aktueel* geven de medewerkers en studenten van het Groninger Instituut voor Archeologie inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut.

Aan dit nummer werkten mee: Stijn Arnoldussen, Peter Attema, René Cappers, Henny Groenendijk, Elisabeth van 't Lindenhout, Wieke de Neef, Johan Nicolay, Annet Nieuwhof, Hans Peeters, Daan Raemaekers, Mans Schepers, Sofia Voutsaki en Sarah Willemsen.

Redactiecoördinatie: Sarah Willemsen
Vormgeving en omslagontwerp: Siebe Boersma
Correctie Engelse samenvattingen: Xandra Bardet

Foto omslag: Terpzoomonderzoek te Schettens-Sotterum 2015 (foto F. de Vries, Toonbeeld).
Zie artikel Theun Varwijk.

ISBN 9789492444103
ISSN 1572-6622

Website: www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie
Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
Tel.: 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Kooiweg 38 9761 GL Eelde
Tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

**rijksuniversiteit
 groningen**

**groninger instituut
 voor archeologie**

© GIA. Inlichtingen:

www.rug.nl/let/onderzoek/onderzoekinstututen/gia/publications

Paleo-aktueel 27

Rijksuniversiteit Groningen / Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
University of Groningen / Groningen Institute of Archaeology
& Barkhuis Publishing
Groningen, 2016

Inhoud

VAN OFFER TOT OPGRAVING: MEER INFORMATIE OVER HUNEBED D42-WESTENESCH-NOORD (GEMEENTE EMMEN) Nynke Delsman	7
MONTE SAN NICOLA (CALABRIË, ITALIË): EEN CHAÎNE OPERATOIRE VAN ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK Wieke de Neef	13
CELTIC FIELDS IN BRABANT: WAT STUIFMEEL EN ZADEN KUNNEN VERTELLEN Stijn Arnoldussen, Mans Schepers & Arnoud Maurer	23
SATRICUM HUT VI: EEN 3D-PERSPECTIEF OP EEN PAPIEREN ARCHIEF Remco Bronkhorst	33
LEEUWARDEN-BULLEPOLDER 2015: BEWONING OP HET HOOGVEEN IN DE MIDDEN-IJZERTIJD Marco Bakker	41
KLEINE CENTRA IN ROMEINS CENTRAAL-ITALIË: RESULTATEN VAN HET MINOR CENTERS PROJECT Tymon de Haas & Gijs Tol	49
RUIM 2200 JAAR TERUG IN DE TIJD: HET TERPZOOLONDERZOEK TE SCHETTENS-SOTTERUM 2015 Theun Varwijk	57
EEN MENSELIJK SKELET OP DE TERP VAN HIZZARD: EEN TOEVALSVONDST Paula Kalkman & Annet Nieuwhof	65
BOTANISCH ONDERZOEK NAAR DE SAMENSTELLING VAN DE MAGERING VAN KLEITICHELS UIT KARANIS (EGYPTE) Morvenna van Rijn & René Cappers	73
22 JAAR LATER: EEN OPGEGRAVEN PROEFSLEUF VAN HET BAI BIJ HOOGHALEN Hilde Boon, Jan Jaap Hekman & Hans Veenstra	81
MIDDELEEUWSE HUISTYPEN IN HET FRIES-GRONINGER KLEIGEBIED: UNIFORMITEIT OF DIVERSITEIT? Remco Rollingswier & Esther Scheele	87

EEN LADING PROVIAND - ARCHEOBOTANISCH MATERIAAL UIT HET 16 ^{DE} -EEUWSE SCHEEPSWRAK OE 34 (FLEVOLAND) Yftinus van Popta & René Cappers	95
HOE ZAGEN DE TUINEN BIJ DE 'LUSTPLAATS' ZORGWIJK ERUIT? Frits Vrede	105
LAWRENCE ALMA-TADEMA TEKENT HUNEBED D14-EEXTERHALTE (DR.) Wijnand van der Sanden	111
DE VERGETEN KLASSE VAN DE ZUIDERBEGRAAFPLAATS TE GRONINGEN Annika Kropp	119
NOMEN EST OMEN? GEZICHTSRECONSTRUCTIES ALS MEDIUM TUSSEN HEDEN EN VERLEDEN Karla de Roest	127
VAN OPGRAVING TOT TENTOONSTELLING. EEN EIGENTIJDSE BENADERING VAN ARCHEOLOGIE EN PUBLIEK Sarah Willemsen & Gert van Oortmerssen	135

Hoe zagen de tuinen bij de ‘lustplaats’ Zorgwijk eruit?

Frits Vrede¹

Fig. 1. De dubbelborg Ulgersmaborg-Zorgwijk op een uitsnede van de Hottingerkaart uit 1792. De grachten, tuinen, (vis)vijvers, boomgaarden en bijgebouwen zijn hier met veel detail weergegeven (naar Versfelt 2003).

Zorgwijk is een typische buitenplaatsnaam voor regenten uit de 18de eeuw. De borg Zorgwijk was gelegen ten noordoosten van de huidige wijk Ulgersmaborg te Groningen. Dit in tegenstelling tot de boerderij Zorgwijk die gebouwd is op de plek van de voormalige borg Ulgersma en die samen met de eerstgenoemde ‘lustplaats’ Zorgwijk tot in de 17de eeuw in handen was van de familie Ulger. De term Lustplaats wordt in oude akten genoemd en komt pas in 1737 in de archieven voor (Alma 1994). De borg Zorgwijk wordt al aangetekend in 1680 op de kaart van Frederik de Wit. De oudere borg Ulgersma staat op deze kaart met twee torens en twee vlaggen getekend,

maar Zorgwijk dat destijds eigendom was van Cornelis Schay, burgemeester van Groningen, is getekend met één toren en één vlag, een zogenaamd minderhuis en dus van minder belang. In de Hottinger-atlas van Noord en Oost Nederland (Versfelt 2003) is de borg Zorgwijk het meest gedetailleerd weergegeven (fig. 1). Als Schay in 1732 overlijdt wordt de borg verkocht en daarna wisselt de borg regelmatig van eigenaar. De laatste eigenaar is jonkheer mr. Cornelis de Marees van Swinderen, burgemeester van Noorddijk. In 1871 wordt de borg publiek verkocht als zijnde: “eene heerenbehuizing, koetshuis, stalling, met druivenkast en tuinmanswoning [...] erf, hof, tuinen, singels, grachten en bijbehorende landerijen”. Een jaar later wordt de borg Zorgwijk gesloopt. De borg Ulgersma is reeds een eeuw eerder verdwenen.

Het archeologisch onderzoek

Het terrein van de voormalige borg Zorgwijk ligt ten oosten van de oostelijke ringweg van Groningen en is in het kader van de verbeteringen aan deze ringweg door middel van een bureau- en booronderzoek en vervolgens proefsleuven, archeologisch onderzocht (Tulp 2012). Beide onderzoeken werden uitgevoerd door De Steekproef bv, met medewerking van een groep studenten (als leeropgraving) onder leiding van dr. S. Arnoldussen van het Groninger Instituut voor Archeologie.² In 2012 werden bij de vier weken durende campagne drie proefsleuven aangelegd over het onderzoeksterrein om de gracht en de plaats van de borg te traceren (fig. 2). Doel was om op basis van de aanwezige archeologische

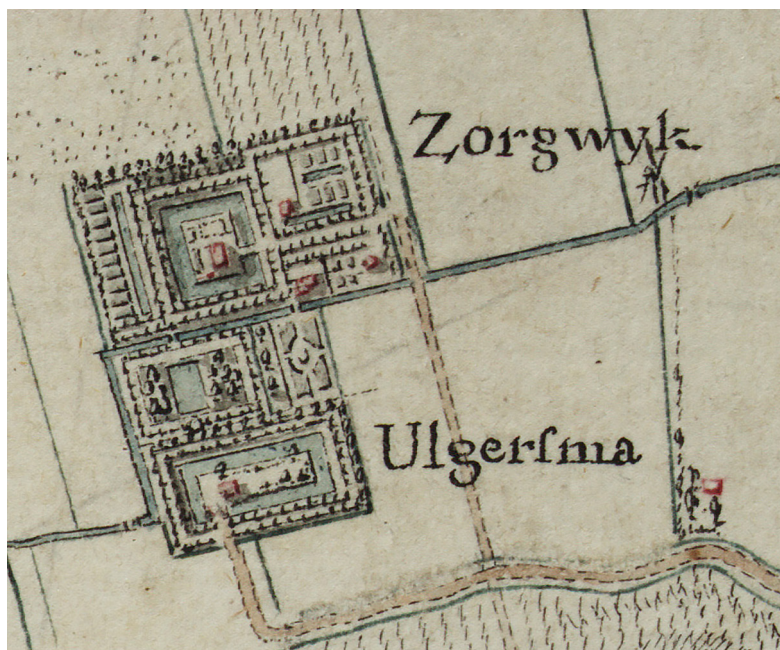

Fig. 2. Foto genomen tijdens het documenteren van profielen door de studenten. Op de voorgrond proefsleuf 1a en op de achtergrond 1b (foto RUG/GIA).

resten tot een waardenstelling van het terrein te komen (Tulp 2012).

De sleuven leverden gegevens op over de ligging van de gracht rond de borg, over de situering van een waterput en de ligging van twee langgerekte gedempte sloten, die later als (vis)vijver zijn geïnterpreteerd. In het oostprofiel van sleuf 3 werd een eikenhouten tonput, in gebruik als waterput, aangesneden, waarvan het hout dendrochronologisch gedateerd is op 1522 (Veenman & Vrede 2013).

Tuinaanleg rond borgen

Pas toen de borgen in de 15de eeuw niet langer goed verdedigbaar hoefden te zijn, kwam er ruimte voor de aanleg van een tuin. Met de introductie van de baroktuin eind 17de eeuw begon ook de

bloeitijd van de tuinaanleg (Harten-Boers 2002). Vanaf 1700 werden in Nederland tientallen borgen voorzien van een passende tuinaanleg. De meeste van deze tuinen zijn niet bewaard gebleven, evenmin als de borgen zelf. Voor het alledaagse levensonderhoud waren moestuinen, kruidentuinen en boomgaarden nodig. De vaak gebruikte term “nutstuinen” spreekt voor zich! Pas later kwam de siertuin in zwang met bloemen en planten voor esthetisch genoeg. Beplante singels rondom het borgterrein dienden als bescherming tegen de wind en leverden bovendien regelmatig hout op.

Aan de natuurlijke plantenvariëaties voegden de borgbewoners eeuwenlang exotische planten toe (meestal geïmporteerd uit Zuidoost-Europa of het Midden-Oosten), die bekend staan onder de

Tabel 1. De aangetroffen cultuurplanten, vruchten, bomen, (sier)tuinplanten en waterplanten uit de borg Zorgwijk.

+ = aangetroffen plantenresten				
1 = gracht (18 ^{de} eeuw)				
2 = visvijver A (17/18 ^{de} eeuw)				
3 = waterput (16/17 ^{de} eeuw)				
4 = visvijver B (datering onbekend)				
Gebruiksplanten				
Granen				
Avena (bloem/steeltje)	+	-	-	haver
Avena (sativa)	+	-	+	haver
Cerealia-brodstukken	+	-	-	graanbrodstukken
Groenten				
Brassica	+	-	-	kool, koolzaad, raapzaad
Brassica oleracea	+	-	-	kool
Pastinaca sativa	+	-	+	pastinaak
Portulaca oleracea	-	+	-	postelein
Peulvruchten				
Pisum sativa	+	-	-	erwt
Olie- en vezelplanten				
Brassica nigra	+	-	-	zwarte mosterd
Camelina sativa	+	-	-	huttentut
Cannabis sativa	+	-	+	hennep
Linum usitatissimum	+	-	-	vlas
Sinapis alba	-	+	-	witte mosterd
Overige gebruiksplanten (verplanten)				
Reseda luteola	+	-	-	wouw
Rubia tinctorum	+	-	-	meekrap
Fruit en noot				
Corylus avellana	-	-	+	hazelaar
Ficus carica	+	+	-	vijgenboom
Fragaria vesca	+	+	-	bosaardbei
Prunus domestica	-	-	+	pruim
Rubus idaeus	+	+	-	framboos
Sambucus nigra	+	+	-	gewone vlier
Vaccinium myrtillus	+	-	-	blauwe bosbes
Vitis vinifera	+	-	+	wijnstok
Bomen				
Alnus	-	-	-	els
Betula	+	+	+	berk
Betula pendula	+	+	-	ruwe berk
Salix (knoppen)	+	+	+	wilg
Tilia	+	-	-	linde (vrucht + zaden)

Planten van (sier)tuinen	1	2	3	4	
Aquilegia vulgaris	+	-	-	-	wilde akelei
Bellis perennis	-	+	-	+	madeliefje
Calluna vulgaris	+	+	-	-	struikhei
Erica tetralix	+	-	+	-	gewone dophei
Leucanthemum vulgare	-	-	-	+	gewone margriet
Veronica serpyllifolia	+	-	-	-	tijmeprijs

Waterplanten	1	2	3	4	
Callitriche	+	-	-	-	sterrenkroos
Hippuris vulgaris	-	-	+	+	lidsteng
Lemna	+	+	+	+	eendenkroos
Menyanthes trifoliata	-	+	-	-	waterdrieblad
Potamogeton	+	-	-	-	fonteinkruid
Ranunculus subgenus Batrachium	+	-	-	+	waterranonkel
Rumex hydrolapathum	+	-	+	-	waterzuring
Typha	+	-	-	-	lisdodde

Dierlijke waterorganismen	1	2	3	4	
Bryozoa, statoblasten	+	+	-	+	mosdiertjes
Daphnia, ehippia	-	+	+	+	watervlooien
Visschubben	+	-	+	-	(nijl)baars

noemer stinsenplanten. In het voorjaar trekken vooral deze stinsenplanten de aandacht en in de zomer is het de kruidenflora uit de kruidentuin die volop in bloei staat.

Materiaal en methode

Ten behoeve van het paleobotanisch onderzoek naar cultuurgewassen en wilde planten is in 2012 een groot aantal grondmonsters genomen uit verschillende contexten, zoals een waterput, een gracht, vijfervullingen en plaggen. De belangrijkste vraagstellingen voor het paleobotanisch onderzoek zijn:

- Zijn er aanwijzingen voor een tuin en/of een boomgaard?
- Zo ja, zijn er concrete delen van de tuin of de (vis)vijver (zoals afgebeeld op de Hottingerkaart, zie fig. 1) aan te wijzen?

In het eerste onderzoek zijn zes monsters onderzocht (Veenman & Vrede 2013). Daarna zijn ook de overige monsters geanalyseerd. De 23

Fig. 3. *Aquilegia vulgaris* (Akelei). Grootte per zaad: 2 mm (foto Jaap Buist, gemeente Groningen).

grondmonsters dateren uit de 16de tot en met de 18de eeuw. In de tabel zijn alle aangetroffen cultuurplanten, (vrucht-)bomen en enige sierplanten opgenomen. Omwille van de ruimte zijn de gegevens van de wilde planten niet in de tabel opgenomen.³ De monsters zijn gezeefd, waarbij de maaswijdte van de onderste zeef 0,2 cm groot is.

Resultaten paleobotanisch onderzoek

Omdat er in dit vervolgonderzoek meer monsters onderzocht zijn kan nu een beter beeld van de beplanting in de tuinen worden gegenereerd. Aan bod komen de groentetuin, de kruidentuin, de siertuin, de boomgaard en de vijver (zie fig. 1).

In de groentebedden hebben zeker kool (*Brassica oleracea*), pastinaak (*Pastinaca sativa*) en postelein (*Portulaca oleracea*) gegroeid. Postelein is een plant met vlezige blaadjes die als groente wordt gekweekt. Wilde postelein komt veel in warmere streken voor en is een zeldzame plant in het zuiden van ons land. In het noorden is ze voor het eerst aangetroffen door W. van Zeist in de vullingen van de beerput van de Commanderie uit 1650-1670 (Zeist 1993). Ook is ze aangetroffen in een 18de/19de-eeuwse kuil aan het Boterdiep te Groningen (Vrede & Dopmeijer 2015).

Pastinaak kan op verschillende manieren gegeten worden, zowel rauw als gekookt. De naam *Pastinaca* is afgeleid van het Latijnse woord *Pastus* dat voedsel betekent. De wortel van de gekweekte plant is eetbaar (*sativa* betekent: gekweekt). In het Duitse Rijnland kwam pastinaak al in de Romeinse tijd voor. Zeer waarschijnlijk kwam de plant al in het wild Nederland voor, voordat zij op grote schaal in cultuur genomen werd. Tussen de 15de en 19de eeuw werd zij veel gekweekt om de eetbare, zetmeelrijke wortel, die als basisvoedsel diende.

In de kruidentuin hebben Witte mosterd (*Sinapis alba*) en Zwarte mosterd (*Brassica nigra*) gestaan. De Witte mosterd is eerder in Groningen aangetroffen bij een opgraving aan de Schoolstraat 10/12 in een beerput uit het derde kwart van de 18de eeuw (Van Zeist 1987). De determinatie was niet geheel zeker en ze is toen als Witte mosterd/Herik (*Sinapis*-type) gepubliceerd.⁴ Zwarte mosterd is al vaker gevonden en werd veel gekweekt.

De aangetroffen vaste planten die bij een bloementuin kunnen hebben gehoord zijn de Gewone margriet (*Leucanthemum vulgare*), Struikhei (*Calluna vulgaris*) en de Gewone dophei (*Erica tetralix*). In de siertuin hebben gekweekte sierplanten als Ereprijs (*Veronica*), madeliefje (*Bellis perennis*) en Wilde akelei (*Aquilegia vulgaris*, fig. 3) gestaan. In een 14de-eeuwse bron wordt expliciet vermeld dat madeliefjes en akeleien in de tuin aangeplant werden (Van Haaster 1997).

In de boomgaard groeiden soorten als bosaardbei (*Fragaria vesca*), framboos (*Rubus idaeus*), Blauwe bosbes (*Vaccinium myrtillus*), druif (*Vitis vinifera*) en pruim (*Prunus domestica*). Van de Hazelaar (*Corylus avellana*) zijn noten aangetroffen.

Bijzonder zijn verder de aangetroffen druivenpitten, afkomstig uit de waterput. Een overtuigend bewijs voor de aanplant van druif ter plaatse vormt de in de archiefstukken genoemde druivenkast (Luitjens-Dijkveld Stol 1971).

Van de bomen die als singels het terrein omzoomd hebben, zijn de vruchten van els (*Alnus*), berk (*Betula*), Gewone vlier (*Sambucus nigra*), linde (*Tilia*) en de knoppen van wilg

Fig. 4. Tilia (linde).
Diameter: 5 mm (foto
Jaap Buist, gemeente
Groningen).

(*Salix*) teruggevonden. De vruchten van linde (fig. 4) zijn daarmee voor het eerst in de gemeente Groningen aangetroffen. Of er een vijgenboom gegroeid heeft, kan niet met zekerheid gezegd worden, er zijn wel pitjes (vruchten) aangetroffen.

De monsters uit de twee (vis)vijvers laten zien dat waterplanten in de vijvers en in de omgeving gegroeid hebben. Hiervan getuigen onder andere Fonteinkruid (*Potamogeton*), Waterzuring (*Rumex hydrolapathum*), Waterdriblad (*Menyanthus trifoliata*), Eendenkroos (*Lemna*) en Lisdodde (*Typha*). Tevens konden er nog eieren van watervlooien en mosdierpjes herkend worden.

Conclusie

Het paleobotanisch onderzoek heeft aangetoond dat er voldoende zaden en vruchten van sierplanten, kruiden, groenten en vruchtbomen zijn gevonden om de aanwezigheid van een tuinaanleg vast te stellen. De aanwezigheid van eieren van watervlooien en mosdierpjes in de monsters van de vijvers duidt daarbij op zoet en stilstaand water. Mogelijk gaat het hier dus om (vis)vijvers, zoals die op de Hottingerkaart zijn aangegeven. Ook de andere onderdelen van de tuinaanleg, zoals de singels, de moestuinbedden en de boomgaard lijken met de resultaten te kunnen worden bevestigd. Zelfs de aanwezigheid van een druivenplant lijkt bewezen te kunnen worden. De determinatie van een druivenpit in de waterput in combinatie met de verkoopadvertentie, waarin wordt gesproken over een druivenkast lijkt voldoende bewijs

hiervoor. Voorts is de aanwezigheid van vruchten van linde aangetoond. Of het hier om bomen van de singelbeplanting of om leilinden in de siertuin gaat, kan niet gezegd worden, maar het herkennen van deze vruchten is wel een primeur.

Het gehele complex met een rijk aangelegde tuin, een landhuis omgeven door een gracht, bijgebouwen en singels rondom zal voor de Groninger regenten in de 18de en 19de eeuw een ware lustplaats zijn geweest. Hiervan resteren nu alleen nog de archeologische restanten in de ondergrond, die dankzij dit onderzoek wel iets van hun geheim hebben prijsgegeven.

Cultivated plants from Borg Zorgwijk (Groningen)

In the northeast of the municipality of Groningen several samples for botanical analysis were taken from an excavation at the site of the former country estate "Borg Zorgwijk". Twenty-three samples from the 16th-18th centuries were analysed. A great number of wild plants were identified, representing: marshland; a rather wet, slightly brackish environment; grassland; and plants of ruderal vegetation. In the kitchen garden, purslane, wild parsnip and cabbage were found; in the herb garden, white and black mustard; and in the ornamental garden, daisy and columbine. Fruits of strawberry, raspberry, bilberry and grape vine were identified as well. In the orchard grew plum and hazel. Around the moat and in the garden a lot of trees were depicted in a map by Hottinger. In the samples, seeds of alder, birch, elder, linden and willow could be determined.

Noten

1. Gemeente Groningen, afdeling Stadsontwikkeling, postbus 7081, 9701 JB Groningen.
2. De opgravingscampagne werd uitgevoerd onder supervisie van de Gemeentelijk Archeoloog dr. F. Veenman.

3. Deze gegevens zijn opvraagbaar bij de auteur en een deel is opgenomen in de tabel in Veenman & Vrede 2013.
4. Deze zaden zijn niet opnieuw gedetermineerd door de auteur. Onbekend is of van de originele monsters residu bewaard is gebleven.

Literatuur

- Alma, R.H., 1994. Bewoningsgeschiedenis tot 1765. In: P.H. Broekhuizen, H. van Gangelen, K. Helfrich, G.L.G.A. Kortekaas, R.H. Alma & H.T. Waterbolk (red.), *Oudheden onder De Hunze. Archeologisch en historisch onderzoek naar een steenhuis en een boerderij onder een Groninger Nieuwbouwwijk*. Groningen, 25-63.
- Haaster, H. van, 1997. De introductie van de cultuurgewassen in de Nederlanden tijdens de Middeleeuwen. In: A.C. Zeven (red.), *De introductie van onze cultuurplanten en hun begeleiders, van het Neolithicum tot 1500 AD*. Wageningen, 53-85.
- Harten-Broers, H. van, 2002. Tuinen en Parken van Stand. In: R. Broekhuis (red.), *Adellijke trots in de Ommelanden*. Groningen, 36-47.
- Luitjens-Dijkveld Stol, R.A., 1971. Borgen in Noorddijk. *Cultuur maandblad* 13, 22-37 en 64-73.
- Tulp, C., 2012. *Groningen, Zorgwijk Gemeente Groningen (Gr.), waarderend archeologisch onderzoek door middel van proefsleuven* (= Steekproefrapport 2012-05/02U). Zuidhorn.
- Veenman, F.A. & F. Vrede, 2013. Zorgeloos toeven op Zorgwijk. *Hervonden stad*, 127-140.
- Versfelt, H.J., 2003. *De Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland. 1773-1794*, Groningen.
- Vrede, F. & H. Dopmeijer, 2015. Botanische Macroresten. In: J.Y. Huis in 't Veld (red.), *Opgavingen aan het Boterdiep te Groningen. De ontwikkeling van vuilstort tot voorstad* (= Stadse Fratsen 35). Groningen, 337-342.
- Zeist, W. van, 1987. Plantenresten uit twee Beerputten in Groningen. In: A. Carmiggelt, H. van Gangelen, G. Kortekaas & W. van Zeist (red.), *Uitgeput Huisraad. Twee Groninger beerputten in historisch- archeologisch perspectief*. Groningen, 65-74.
- Zeist, W. van, 1993. Subfossiele zaden en vruchten. Een onderzoek naar vegetatie, akkerbouw en voeding. In: J.J. Lenting, H. van Gangelen & H. van Westing (red.), *Schans op de Grens. Bourtanger bodemvondsten 1580-1850*. Sellingeren, 597-619.